

प्रकरण पाच
निष्कर्ष व शिफारशी
=====

- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ अध्ययनविषयक निष्कर्ष व शिफारशी
- ५.३ अध्यापनविषयक निष्कर्ष व शिफारशी
- ५.४ मराठी विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनाविषयीच्या दृष्टीकोनाबाबत निष्कर्ष व शिफारशी
- ५.५ मराठीच्या अध्यापनात इंग्रजी माध्यमाच्या होणा-या परिणामाविषयीचे निष्कर्ष व शिफारशी
- ५.६ इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीचे अध्यापन परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने अध्यापकांनी केलेल्या सूचना व अपेक्षा विषयक निष्कर्ष व शिफारशी
- ५.७ सर्वसाधारण निष्कर्ष व शिफारशी
- ५.८ पुढील संशोधनासाठी कांही विषय
- ५.९ समारोप

प्रकरण पाच
निष्कर्ष व शिफारशी
=====

५.१] प्रस्तावना -

मागील प्रकरण क्रमांक तीन व प्रकरण क्रमांक चार मध्ये अनुक्रमे विद्यार्थी प्रश्नाकती व अध्यापक प्रश्नाकतीद्वारे प्राप्त झालेल्या प्रस्तुत संशोधनविषयक सामुग्रीचे विश्लेषण, वर्गीकरण केले असून अन्वयार्थ लावलेला आहे. प्रस्तुत प्रकरणात त्यावर आधारीत निष्कर्ष व शिफारशी सादर केलेल्या आहेत. तसेच पुढील संशोधनासाठी कांही विषय सुचविण्यात आले आहेत.

५.२] अध्ययनविषयक निष्कर्ष व शिफारशी -

या विभागात प्रकरण क्रमांक- तीन [माध्यमिक स्तरावरील मराठी विषयाच्या अध्ययनविषयक समस्या] मधील अध्ययनासंबंधीच्या समस्यांचा विचार केला असता विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नाकतीद्वारे दिलेल्या सामुग्रीचे विश्लेषण करून अन्वयार्थ लावल्यानंतर जे निष्कर्ष निघतात त्यातील महत्वाचे निष्कर्ष सारांशस्माने विवरण केलेले आहेत व त्यावर आधारीत शिफारशी केलेल्या आहेत.

पृष्ठांक ४६ वरील सारणी क्रमांक ३.१ [मराठी या विषयाचे अध्ययन करताना येणा-या अडचणी] वरून असा निष्कर्ष निघतो की मराठी विषयाचे अध्ययन करताना -

- १] शब्दकोश, संदर्भ ग्रंथ सहजासहजी उपलब्ध होत नाहीत.
- २] इंग्रजी माध्यम असल्याने मराठी भाषेस दुय्यम स्थान दिले जाते.
- ३] मराठी भाषेचे वाचन, लेखन करताना जोडाक्षरे, वाक्प्रचार व अर्धाकलन होण्यास अवघड जाते.

या तीन विशेष अडचणी दिसून येतात.

शब्दकोश व संदर्भ ग्रंथाबाबत असे म्हणता येईल की, १९६७ साली ग्रंथालय कायदा संमत झाला. गाव तेथे ग्रंथालय असावे अशी चाहून शासनाला लागली. परंतु गाव तेथे ग्रंथालय तर राहू घा, पण शाळा तेथे ग्रंथालय व त्याठिकाणी पूर्णवेळ ग्रंथपालाची विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानसमृद्धीच्या दृष्टीने नितांत आवश्यकता आहे हे अजूनही शासनाने लक्षात घेतलेले नाही ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे.

शाळांना उत्तम ग्रंथालय ठेवण्याकरता विशेष ग्रंथअनुदानाची अथवा रकमेची सोय, प्रशिक्षित पूर्णवेळ ग्रंथपाल नेमला तर फार मोठी शैक्षणिक सुधारणा होईल असे शासनाच्या निदर्शनास आणून घावेसे वाटते. शासनाला शाळा तेथे प्रयोगशाळा, तसेच प्रयोगशाळा सहाय्यक आवश्यक वाटतो, परंतु शाळा तेथे ग्रंथालय, व पूर्णवेळ प्रशिक्षित ग्रंथपाल आवश्यक वाटत नाही. माध्यमिक शाळेतील ग्रंथालये व उपेक्षित ग्रंथपाल यांचा विचार करता असे म्हणावेसे वाटते की, ५०० विद्यार्थी संख्येच्या कोणत्याही शाळेला एक लिपिक मिळू शकतो, मात्र ग्रंथपालाची नियुक्ती होत नाही. ग्रंथालय समृद्ध असल्याशिवाय विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन, लेखन, अर्थकलनक्षमता निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाच्या प्रसाराच्या व विस्ताराच्या दृष्टीने ग्रंथालये व ग्रंथपाल यांचे स्थान शिक्षकांडितकेच विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने महत्वाचे व आवश्यक आहे.

तसेच शाळा संचालकांनी, प्रमुख्याध्यापकांनी व शिक्षकांनी केवळ शासनाच्या अनुदानावर अक्लंबून न राहता समाजातील ज्ञानाविषयी आस्था असलेल्या उदारमनस्क व्यक्तींकडून, तसेच रोटरी क्लब सारख्या सामाजिक संस्थांकडून देणगी स्वस्मात पुस्तके उपलब्ध करून ग्रंथालय सुसज्ज करावे. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळातून इंग्रजी पुस्तकाबरोबर मराठीच्या पुस्तकांची भर ग्रंथालयात असावी. म्हणजे अधिक वाचनामुळे वाक्प्रचार, जोडाक्षर याबाबतीत विद्यार्थ्यांना अडचणी येणार नाहीत. शिक्षकांनी अपरिचित अनाकलनीय शब्दांसाठी वाक्प्रचारांसाठी हिंदी व इंग्रजीतून प्रतिशब्द घावेत.

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी भाषेस दुय्यम स्थान दिले जाते.

वास्तविक पाहता महाराष्ट्र राज्यात मराठी भाषेस प्रथम स्थान आहे, परंतु इंग्रजीच्या आकर्षणामुळे तिच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. तिच्याकडे पाहण्याचा मराठी भाषिकांचाच दृष्टीकोन संकुचीत झाला आहे. मात्र हे बदलण्याची गरज आहे. म्हणून मराठी भाषेच्या उद्दिष्टांमध्ये नमूद केलेल्या भाषेचा अभिमान, अभिरूची वाढविणे या उद्दिष्टांवर भर देणे आवश्यक आहे. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळातूनही मराठी भाषेचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून घावे अशी शिफारस करावीशी वाटते.

स्वतंत्र अभ्यासिकेसंबंधी अशी शिफारस करावीशी वाटते की, मुख्याध्यापकांनी जमल्यास शाळेच्या वेळात आणि शाळेच्या वेळेव्यतिरिक्त स्वतंत्र अभ्यासिकेची सोय करावी.

तिस-या प्रकरणातील सारणी क्रमांक ३.२ [मराठीच्या अध्ययनात आढळणा-या त्रुटी] वरून तीन निष्कर्ष निघतात.

- १] मराठी विषयाचे अध्ययन करताना उच्चारानुसारी लेखन होत नाही.
- २] विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकातील उतारे क्लिष्ट व किचकट वाटतात.
- ३] पाठ्यपुस्तकातील उतारे वाचताना तटकपणा जाणवतो.

वरील निष्कर्षांस अनुसरून पुढील शिफारशी करता येतील.

१] विद्यार्थी इंग्रजी माध्यमाचे असल्यामुळे मराठी शब्दांच्या उच्चारारवर इंग्रजी भाषेचा प्रभाव पडतो, त्यामुळे मराठी शब्दांचे उच्चार अचूक होत नाहीत. त्यामुळे लेखनात चुका होतात, शुध्दता येत नाही. यासाठी अशी शिफारस करावीशी वाटते की, शिक्षकांनी मराठी शब्दांचे उच्चार शुध्द व स्पष्ट करावेत व त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांकडून सराव करून घ्यावा आणि उच्चारानुसारी लेखन करण्याचाही सराव घ्यावा. सरावामध्ये सातत्य व नियमितपणा असावा. उच्चार सुधारण्यासाठी ध्वनीमुद्रकाच्या सहाय्याने श्रवणानुभव घावेत.

२] विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकातील उतारे क्लिष्ट व किचकट वाटतात.

त्यासाठी अध्यापकांनी असे उतारे सोप्या पध्दतीने विद्यार्थ्यांना आकलन होईल अशा प्रकारे स्पष्ट करून मनोरंजक पध्दतीने शिकवावेत. छोटी व सोपी विधाने निवेदनात करावीत. विद्यार्थी क्षमतेचा विचार करून आशययुक्त अध्यापनाच्या तत्वानुसार अध्यापन केल्यास विद्यार्थ्यांना असे उतारे क्लिष्ट व किचकट वाटणार नाहीत. यासाठी शब्दकोश, संदर्भ ग्रंथाचा वापर करण्यास प्रोत्साहन व मार्गदर्शन करावे.

३] विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकातील कांही उतारे अभ्यासताना तुटकपणा जाणवतो. वास्तविक पाहता पाठ्यपुस्तकात असे तुटक उतारे असणारच. उदा. पाठ्यपुस्तकात संपूर्ण नाटक अगर कादंबरी घेता येणार नाही, त्यातील काही भागच घेता येईल मात्र तत्संबंधी अशी शिफारस करावीशी वाटते की, असे उतारे तुटक वाटू नयेत म्हणून त्या त्या उता-याच्या परिचयात त्याबाबत थोडी विस्ताराने माहिती द्यावी. उता-यापूर्वीचे व नंतरचे संदर्भ द्यावेत, तसेच अध्यापकांनी अशा पाठ्यांशाचे अध्यापन करण्यापूर्वी तो भाग ज्या नाटकातून अगर कादंबरीतून घेतलेला असेल त्या नाटकाचे अगर कादंबरीचे स्वतः संपूर्ण वाचन करून विद्यार्थ्यांनाही वाचून घेण्यास सांगावे. अशा साहित्याची व संदर्भ ग्रंथाची उपलब्धता करून द्यावी म्हणजे विद्यार्थ्यांना अशा पाठ्यांशाबाबतीत तुटकपणा जाणवणार नाही.

मराठी विषयाचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी व्हावे म्हणून विद्यार्थी प्रश्नावलीमध्ये प्रश्न क्रमांक ३.१ मध्ये विविध घटकाबाबत सूचना करण्यास सांगितले होते, त्यामध्ये विद्यार्थ्यांनी मराठीच्या विषयाच्या शिक्षकाबद्दल व्यक्त केलेल्या अपेक्षा व सूचना यावरून असा महत्वाचा निष्कर्ष निघतो की,

- १] मराठी विषयाचे शिक्षक अभ्यासक्रम वेळेवर पूर्ण करत नाहीत.
- २] व्याकरण परीक्षेच्या अगोदर २ ते ४ दिवस शिकविले जाते. त्यामुळे व्याकरण समजेल असे शिकविले जात नाही.
- ३] विद्यार्थ्यांच्या शंकाचे निरसन केले जात नाही.
- ४] वाचन, लेखन, हस्ताक्षर याकडे दुर्लक्ष केले जाते, उजळणी घेतली जात नाही.

सबब अशी शिफारस करावीशी वाटते की,

- १] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठी विषयाच्या शिक्षकांनी वार्षिक नियोजन करून त्याप्रमाणे अभ्यासक्रम वेळेवर पूर्ण करावा.
- २] व्याकरणाचे अध्यापनही नियमित व्हावे. शेवटी घाईगडबडीत व्याकरणाचा अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचे टाळावे. व्याकरणासाठी उद्गामी-अवगामी पध्दतीने अध्यापन करावे.
- ३] विद्यार्थ्यांच्या अडचणी, शंका समजून घेऊन त्यांचे निराकरण करावे. उजळणी घेऊन वाचन, लेखन, हस्ताक्षर याकडे लक्ष द्यावे. सराव घेऊन प्रत्याभरण करावे.
- ४] पर्यवेक्षकांनीही अभ्यासक्रम वेळेत पूर्ण होतो का ? सराव, उजळणी घेतली जाते की नाही हे पहावे.
- ५] मराठी विषयाच्या शिक्षकाला इंग्रजी भाषेचेही ज्ञान असावे.

मराठी विषयाचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी व्हावे म्हणून दिलेल्या विद्यार्थी प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक ३.२ च्या प्रतिसादाला विद्यार्थ्यांनी मराठी विषयाच्या अभ्यासक्रमाबाबत केलेल्या सूचनांवरून असा महत्वाचा निष्कर्ष निघतो की, हा अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांची आवड, वय अभिरुची जाणून तयार केलेला नाही. सबब अशी शिफारस करावीशी वाटते की, अभ्यासक्रम तयार करताना विद्यार्थ्यांचा क्योगट, आवड, वय, अभिरुची विचारात घ्यावी, शिवाय हा अभ्यासक्रम इंग्रजी माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांसाठी द्वितीय स्तरावर राबविण्याचा आहे याची जाणिवही ठेवली पाहिजे.

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील अध्ययन-अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी विद्यार्थी प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक ३.३ च्या प्रतिसादामध्ये मराठी विषयाच्या पाठ्यपुस्तकाबाबत विद्यार्थ्यांनी केलेल्या सूचनांवरून पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता येतील.

१. इयत्ता ९ वी च्या पाठ्यपुस्तकामध्ये गद्य- १७ व पद्य- १० अशी पाठांची संख्या आहे, ती जास्त आहे.
२. पाठ्यपुस्तकामध्ये विनोदी साहित्य, संत साहित्य, मनोरंजक, ऐतिहासिक उतारे या सर्वांचा समावेश असावा.
३. पाठ्यपुस्तकात व्याकरणविषयक घटकांचा स्वतंत्र भाग नाही.

या निष्कर्षावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, इंग्रजी माध्यमाचे पाठ्यपुस्तक तयार करताना इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांना येणा-या अडचणी व विषय शिक्षकांना येणा-या अडचणी लक्षात घेऊन अभ्यासक्रम आखावा. पाठ्यपुस्तक नियोजित अभ्यासक्रमासाठी पूरक व पोषक, उद्दिष्टानुगामी व विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतेचा विचार करून तयार केले जावे. पाठ्यपुस्तकामध्ये विनोदी साहित्य, ऐतिहासिक उतारे, विज्ञानकथा, संतसाहित्य, इत्यादीचा समावेश असावा. पाठ्यपुस्तकातील गद्य, पद्य पाठांची संख्या सध्या आहे त्यापेक्षा २ ते ४ संख्येने कमी असावी. संख्येने कमी परंतु दर्जेदार अशा पाठांची निवड करावी. त्या पाठासाठी आवश्यक असणारे शब्दार्थ, संदर्भ, स्वाध्याय, व्याकरणविषयक माहिती त्या पाठाखाली सविस्तर नमूद करावी. व्याकरणासाठी स्वतंत्र विभाग असावा, शिक्षकांसाठी हस्तपुस्तिका असावी.

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठी विषयाचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी होण्याच्या दृष्टीने कोणते उपक्रम असावेत, कसे असावेत यासंबंधी विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थी प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक ३.४ च्या प्रतिसादामध्ये केलेल्या सूचनांवरून असे निष्कर्ष निघतात की, -

- १] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी भाषेअंतर्गत कांही विविध स्पर्धांचे आयोजन केल्यास मराठीविषयी अभिरुची व आवड निर्माण होईल.
- २] शाळेमध्ये, वर्गामध्ये मराठी भाषेसाठी योग्य वातावरण निर्मिती केल्यास मराठी भाषेचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी होईल.
- ३] स्पर्धेमध्ये यशस्वी होणा-या विद्यार्थ्यांना प्रशस्तीपत्रके, पारितोषिके, दिल्यास मराठी भाषेचे अध्ययन व अभ्यास करण्यास प्रोत्साहन मिळेल.

या निष्कर्षावरून अशा शिफारशी करता येतील की,

१] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठीचे अध्यापन व अध्ययन प्रभावी होण्यासाठी हस्ताक्षर स्पर्धा, निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, कथाकथन स्पर्धा, पत्रलेखन इत्यादी आयोजित कराव्यात व त्यामध्ये यशस्वी स्पर्धकाना योग्य पारितोषिके व प्रशस्तीपत्रके द्यावीत.

२] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेमध्ये मराठी भाषा विकासासाठी, वातावरण निर्मितीसाठी प्रार्थना झाल्यानंतर सुविचार सांगणे, बातम्या सांगणे, स्नेहसंमेलनात नाट्यीकरणाचे प्रयोग, मराठीचे हस्तलिखित असे उपक्रम घ्यावेत. मराठीच्या तासाला वर्गामध्ये संपूर्ण मराठी भाषेचे वातावरण ठेवावे.

मराठी विषयाचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी व्हावे म्हणून विद्यार्थी प्रश्नावलीमधील प्रश्न क्रमांक ३.४ च्या प्रतिसादामध्ये विद्यार्थ्यांनी मराठी विषयाच्या उपक्रमाबाबत अशी सूचना केलेली आहे की, प्रथितयश साहित्यिकांची व वक्त्यांची व्याख्यान आयोजित करावीत व ती अधिक आकर्षक व अभ्यास-क्रमाशी निगडित असावीत. यावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, मराठी विषयाच्या शिक्षकांनी मुख्याध्यापकांच्या सहाय्याने प्रथितयश साहित्यिकांची व्याख्यान आयोजित करावीत. हे शक्य नसल्यास अशा व्याख्यानाना उपस्थित राहण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन द्यावे, शक्य झाल्यास स्वतःबरोबर घेऊन जावे. या व्याख्यानाना उपस्थित राहण्याचा मानसशास्त्राच्या दृष्टीने आणखी एक असा फायदा आहे की, विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी "कवि तो होता कसा आननी ?" असे जे कुतूहल असते ते शमण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे साहित्य, साहित्यिक यांच्याविषयीचे गूढ नाहिसे होऊन साहित्याविषयी अभिरुची निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

मराठीचे अध्ययन अध्यापन प्रभावी व्हावे म्हणून विद्यार्थी प्रश्नावली मधील प्रश्न क्रमांक ३.५ च्या प्रतिसादामध्ये विद्यार्थ्यांनी ग्रंथालय या विशेष बाबींच्या संदर्भाबाबत केलेल्या सूचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की,

१] ग्रंथालयात ज्ञानकोश, शब्दकोश यांची उपलब्धता कमी आहे.

२] निबंधांची पुस्तके कमी प्रमाणात आहेत.

३] संत वाङ्मय देखील कमी प्रमाणात आहे.

यावस्तु अशा शिफारसी कराव्या वाटतात की,

१] ग्रंथालयात थोर व्यक्तींची चरित्रे, विनोदी पुस्तके, साहसी कथा, नीतिकथा, ऐतिहासिक कथा, कादंब-या असाव्यात. या विद्यार्थ्यांच्या सूचना त्यांच्या व्योमानास अनुसरून योग्यच आहेत.

२] ग्रंथालयामध्ये ज्ञानकोश, शब्दकोश, इंग्रजी-मराठी, मराठी-इंग्रजी असे शब्दकोश उपलब्ध असावेत.

३] त्याचबरोबर इतर संतसाहित्य, ऐतिहासिक कथा, विनोदी, मनोरंजक साहित्य असावे की, जेणेकरून अमराठी विद्यार्थ्यांना मराठी विषयी अभिरुची व आपुलकी वाटेल.

मराठी विषयाचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी व परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थी प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक ३.६ मध्ये वर्गातील वातावरण-विषयी विद्यार्थ्यांनी केलेल्या सूचनांवरून पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

१] मराठीच्या तासाला वर्गातील वातावरण मराठी भाषेस पोषक असावे.

२] वर्गातील वातावरण शांत, प्रसन्न व आनंदी असावे.

विद्यार्थ्यांनी केलेल्या सूचना, शिफारशीप्रमाणेच आहेत. यावस्तु असे सूचवावेसे वाटते की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीच्या तासाच्या वेळी वर्गातील वातावरण मराठी भाषेस पोषक असावे. वर्गातील सर्व संभाषण मराठीमध्ये व्हावे. एकंदरीत सर्व वातावरण मराठीमय असावे.

मराठी विषयाचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी व्हावे म्हणून विद्यार्थी प्रश्नावलीमधील प्रश्न क्रमांक ३.७ मध्ये शिक्षक-विद्यार्थी- विद्यार्थी संबंधाबाबत केलेल्या सूचनांवरून पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

- १] शिक्षक - विद्यार्थी संबंध मैत्रीपूर्ण असावे.
- २] शिक्षक - विद्यार्थी संबंध आई-मुलाप्रमाणे असावेत.
- ३] शिक्षक सर्व विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देत नाहीत.

याविषयी पुढील शिफारशी कराव्याशा वाटतात.

- १] शिक्षक-विद्यार्थी संबंध मैत्रीपूर्ण असावेत. शिक्षक-विद्यार्थी संबंध दबावपूर्ण नसावेत, तसेच विद्यार्थी-विद्यार्थी संबंध मैत्रीपूर्ण व सहकार्यपूर्ण असावेत.
- २] शिक्षक हा विद्यार्थ्यांचा सहपालक असावा.
- ३] शिक्षकांनी सर्व विद्यार्थ्यांशी समानतेने वर्तन करावे. सर्व विद्यार्थ्यांशी स्लोख्याचे व जिह्वाळयाचे संबंध प्रस्थापित करावे.

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठी या द्वितीय भाषेचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी व्हावे या हेतूने विद्यार्थी प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक ३.८ मध्ये विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या प्रतिसादामध्ये केलेल्या अवांतर वाचन-लेखनाविषयी सूचनावस्तु पुढील निष्कर्ष निघतात.

- १] अवांतर वाचन व लेखन मराठी भाषा विकासासाठी आवश्यक आहे.
- २] अवांतर वाचनामध्ये ऐतिहासिक, पौराणिक, क्रीडा विषयक, विज्ञानविषयक, थोर व्यक्तींचे जीवनचरित्र इत्यादी वाचनाचाही समावेश असावा.
- ३] छोट्या कथा, निबंध, कविता लेखनास प्रवृत्त करावे.

याविषयी पुढील शिफारशी सूचविता येतील.

- १] विद्यार्थ्यांना अवांतर वाचनासाठी विविध पुस्तके उपलब्ध करून देऊन त्यांना वाचनास प्रवृत्त करावे.
- २] विद्यार्थ्यांच्या अवांतर वाचनामध्ये केवळ कथा, कादंबरी यासारखे मनोरंजनात्मक साहित्य न येता ऐतिहासिक, पौराणिक, वैज्ञानिक, क्रीडा विषयक साहित्याचाही समावेश असावा. यासाठी अशा पुस्तकांची सोय

ग्रंथालयामार्फत कसून घावी.

३] विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांना जागृत करून त्यांच्या भावनांना आव्हान करून त्यांना छोट्या कथा, निबंध, कविता यासारखे लेखन करण्यास प्रवृत्त करावे. याबाबतीत शिक्षकांनी मार्गदर्शन करावे. सृजनशील विद्यार्थ्यांच्या लेखनास काचपेटीमध्ये लावून प्रसिध्दी घावी. पारितोषिके घावीत. यासंबंधी स्पर्धांचे आयोजन करावे. उदा. निबंधस्पर्धा, कथाकथन, कविता वाचन इत्यादी..

तिस-या प्रकरणातील सारणी क्रमांक ३.३ [मराठीच्या प्रभावी होण्यासाठी पुढील उपक्रम हाती घ्यावेत असे सुचविले आहे. हे उपक्रम पसंतीक्रमानुसार दिलेले आहेत.

- १] हस्ताक्षर स्पर्धा
- २] निबंध स्पर्धा
- ३] प्रसिध्द साहित्यिकांच्या भेटी व व्याख्यान
- ४] कथा-कथन स्पर्धा
- ५] मराठी-इंग्रजी-मराठी अनुवाद स्पर्धा
- ६] नाट्यप्रवेश सादरीकरण
- ७] मराठी वाङ्.मय मंडळाची स्थापना
- ८] अभिनय स्पर्धा
- ९] क्षेत्रभेटी
- १०] दृक-श्राव्य साधनांचा वापर

यावस्तुन असा निष्कर्ष निघतो की, इंग्रजी माध्यमातील मुलांना मराठी हस्ताक्षर सुधारण्यासाठी हस्ताक्षर स्पर्धेसाठी उपक्रम असावेत असे वाटते. कारण इंग्रजी व मराठी यांच्या लिपी वेगळ्या आहेत. विद्यार्थी भाषेखेरीज इतर विषयांचे अध्ययन इंग्रजी माध्यमातून करत असल्याने इंग्रजीतील हस्ताक्षरापेक्षा मराठी भाषेच्या हस्ताक्षराबाबत साशंक असतो. मराठी

भाषेच्या लेखनाचा सरावही कमी असतो. म्हणून हस्ताक्षरस्पर्धेस प्रथम क्रमांक दिलेला आहे. यावस्तु अशी शिफारस करता येईल की, इंग्रजी माध्यम असलेल्या शाळेत प्रत्येक वर्गासाठी मराठी भाषेतील हस्ताक्षराच्या स्पर्धा महिन्यात एक वेळा आयोजित कराव्यात आणि यशस्वी स्पर्धकास पारितोषिके व प्रशस्तीपत्रके घावीत म्हणजे त्यांच्याकडून इतर मुलांना प्रेरणा मिळेल व अधिकाधिक विद्यार्थी हस्ताक्षर सुधारण्याचा प्रयत्न करतील व स्पर्धेत क्रमांक मिळवतील.

हस्ताक्षर स्पर्धेनंतर दुसरा पसंतीक्रमांक निबंधस्पर्धेस दिलेला दिसून येतो. हा उपक्रमही विद्यार्थ्यांच्या विचार व कल्पनाशक्तीच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. अशा स्पर्धामधून विद्यार्थ्यांमधील सुप्त गुण लक्षात येतात. म्हणून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतून मराठी विषयांतर्गत मराठीतून विचार व्यक्त करण्याची संधी देण्यासाठी विविध प्रसंगानुसृत निबंधस्पर्धा आयोजित कराव्यात. हा उपक्रम सर्वमान्य होण्यासारखा आहे.

या दुस-या उपक्रमानंतर प्रसिध्द साहित्यिकांच्या भेटी व व्याख्यान या उपक्रमास पसंती दिलेली आहे. यावस्तु असा निष्कर्ष काढता येतो की, आपल्या पाठ्यपुस्तकातील उतारे, कविता व कथा यांना जन्म देणा-या प्रतिभाशाली लेखक-लेखिकांना आणि कवी कवयित्रींना पाहण्याची इच्छा विद्यार्थ्यांना आहे आणि हे स्वाभाविकच आहे. म्हणून प्रसिध्द कवी, लेखक, साहित्यिक यांच्या भेटी व व्याख्याने शाळेमध्ये आयोजित करावीत अशी शिफारस करावीशी वाटते.

यानंतरचे उपक्रम म्हणजे कथा-कथन स्पर्धा व मराठी-इंग्रजी अनुवाद स्पर्धा हे दोन्ही उपक्रम सर्वमान्य होण्यासारखेच आहेत. अशा स्पर्धांमुळे इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेविषयी आपुलकी व अभिरूची निर्माण करण्याच्या दृष्टीने मदतच होईल. म्हणून अशा स्पर्धा आयोजित कराव्यात.

यानंतरच्या उपक्रमामध्ये पाठ्यपुस्तकातील नाट्यप्रवेशाचे सादरीकरण, अभिनय स्पर्धा, वाङ्.मयमंडळाची स्थापना, क्षेत्रभेटी, साधनांचा वापर इत्यादी संबंधी पसंती दर्शवलेली आहे. यावरून अशी शिफारस करावी वाटते की, असे उपक्रमही अधूनमधून आयोजित करावेत की ज्यामुळे इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेविषयी, वाङ्.मयविषयी आवड निर्माण होऊन त्यांचे सांस्कृतिक गुण विकसित करण्यासही हातभार लागेल. हे उपक्रम माध्यमिक स्तरावर [इयत्ता ९ वी, १० वी] साठी राबविण्यास कांहीच हरकत नाही.

तिस-या प्रकरणातील सारणी क्रमांक ३.४ [मराठी विषयाची आवड-नावड] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, मराठी विषय आवडतो म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ४४.३९ % आहे व मराठी विषय आवडत नाही असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ३.५९ % आहे व कांही कारणामुळे मराठी विषय आवडतो व कांही कारणामुळे आवडत नाही असा संमिश्र प्रतिसाद देणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ५१.५७% आहे. ही संख्या सर्वात जास्त आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना मराठी हा विषय कांही कारणामुळे आवडतो तर कांही कारणामुळे आवडत नाही.

याच तिस-या प्रकरणातील सारणी क्रमांक ३.५ वरून [मराठी विषय आवडण्याची कारणे] पुढील निष्कर्ष निघतात.

- १] मराठी विषय सोपा आहे म्हणून आवडतो असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ६०.६ % आहे.
- २] मराठी मातृभाषा आहे म्हणून आवडतो असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ६७.६ % आहे.
- ३] मराठी प्रादेशिक भाषा आहे म्हणून आवडतो असे म्हणणा-यांची संख्या ६१.६ % आहे.

- ४] व्यवहाराचे माध्यम म्हणून, मराठी विषयाचे शिक्षक चांगले आहेत म्हणून, मराठीच्या शिक्षकांचे अध्यापन चांगले आहे म्हणून मराठी विषय आवडतो असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ६०.६ % आहे.
- ५] व्याकरण सुलभ आहे म्हणून मराठी विषय आवडतो असे म्हणणारे विद्यार्थी ५०.५० % आहेत.
- ६] राजभाषा म्हणून, अर्वांतर वाचनास भरपूर साहित्य आहे म्हणून, पाठ्यपुस्तक मनोरंजक आहे म्हणून मराठी विषय आवडतो असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ५० % पेक्षा कमी आहे.

सारणी क्रमांक ३.६ [मराठी विषय न आवडण्याची कारणे] वरून पुढील निष्कर्ष निघतात.

- १] शुद्धलेखनाच्या चुका होतात म्हणून मराठी विषय आवडत नाही असे म्हणणारे विद्यार्थी ८ आहेत म्हणजेच १०० % आहेत.
- २] व्याकरण अवघड आहे व अर्थछटा लक्कर आकलन होत नाहीत म्हणून मराठी विषय आवडत नाही असे म्हणणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ८७.५ % आहे.
- ३] मराठी मातृभाषा नाही म्हणून आवडत नाही असे म्हणणा-यांची संख्या ५० % आहे.

एकंदरीत मराठी विषय आवडत नाही असे म्हणणा-यांची संख्या केवळ ३.५९ % आहे. ही संख्या विचारात न घेण्याइतकी अल्प आहे.

याच प्रकरणातील सारणी क्रमांक ३.७ वरून असे निदर्शनास येते की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना काही कारणामुळे मराठी विषय आवडतो तर कांही कारणामुळे आवडत नाही. त्यामुळे अशा विद्यार्थ्यांनी संमिश्र प्रतिसाद दिला आहे. या प्रतिसादावरून म्हणजे सारणी क्रमांक ३.७ वरून पुढील निष्कर्ष निघतात.

१] मराठी विषय आवडण्याची कारणे प्रामुख्याने पुढीलप्रमाणे आहेत. कारण या कारणांना प्रतिसाद देणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या ७५ % पेक्षा जास्त आहे.

अ] मराठीच्या शिक्षकांचे अध्यापन चांगले आहे.

ब] मराठीचे शिक्षक चांगले आहेत

क] पाठ्यपुस्तक मनोरंजक आहे

ड] सोपा विषय आहे

इ] मातृभाषा आहे

२] मराठी विषय न आवडण्याची कारणे प्रामुख्याने पुढील आहेत.

अ] शुध्दलेखनाच्या चुका होतात

ब] अर्थछटा लवकर आकलन होत नाहीत.

क] उच्च शिक्षणासाठी मराठी विषय उपयुक्त नाही

ड] व्याकरण अवघड आहे.

या व्यतिरिक्त मराठी विषयाच्या आवडण्याची व नावडण्याची कारणे असल्यास नमूद करावीत अशी सूचना केलेली असल्याने विद्यार्थ्यांनी नमूद केलेल्या कारणांच्या तपशीलावरून पुढील निष्कर्ष निघतात.

I] सभोवतालच्या परिसरात मराठी भाषेचा वापर जास्त आहे, एकदा वाचल्याने मराठी समजते व लक्षात राहते, या विषयाबाबत पालकांचे मार्गदर्शन मिळते म्हणून मराठी विषय आवडतो.

II] मराठीच्या पाठ्यपुस्तकात विज्ञानकथा व शास्त्रज्ञांची चरित्रे नाहीत म्हणून मराठी विषय आवडत नाही.

वरील निष्कर्षावरून पुढील शिफारशी करता येतील.

१] मराठी भाषेतील शुध्दलेखनाच्या चुका होणार नाहीत याकडे अधिक लक्ष घावे. त्यासाठी अधिक सराव करावा.

- २] शब्दांच्या अर्थछटा लक्षात घेण्यासाठी वाक्यात उपयोग, विविध उदाहरणे, इंग्रजी व हिंदी प्रतिशब्दांचा वापर इत्यादी उपाय करावेत.
- ३] व्याकरणाचे अध्यापन उद्गामी पध्दतीने करावे, व्याकरण अध्यापनासाठी कार्यात्मक दृष्टीकोन स्विकारावा. पाठ्यपुस्तकातील व विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे घावीत.
- ४] पाठ्यपुस्तकामध्ये विज्ञानकथा व शास्त्रज्ञांची चरित्रे यांचाही समावेश करावा.

५.३] अध्यापनविषयक निष्कर्ष व शिफारशी :-

प्रस्तुत विभागात प्रकरण क्रमांक ४ - इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील माध्यमिक स्तरावरील मराठी विषयाच्या अध्यापन विषयक समस्या यामधील अध्यापनासंबंधीच्या समस्यांचा विचार केला असता अध्यापकांच्या प्रश्नाक्लीद्वारे आलेल्या सामग्रीचे क्रिलेखण करून अन्वयार्थ लावल्यानंतर जे निष्कर्ष निघतात त्यांचे विवरण केलेले आहे आणि त्यावर आधारित शिफारशी केलेल्या आहेत.

चौथ्या प्रकरणातील सारणी क्रमांक ४.१ [अध्यापकांची शैक्षणिक पात्रता] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रश्नाक्लीला प्रतिसाद देणारे सर्व शिक्षक माध्यमिक शाळेत शिकविण्यासाठी आवश्यक असलेली कमीत कमी शैक्षणिक पात्रता [बी.ए. - विषय मराठी, बी.एड. ची अध्यापन पध्दती मराठी] + व्यावसायिक पात्रता धारण करणारे आहेत. तथापी मराठी विषय शिकविण्यासाठी पदवी परीक्षेला मराठी हा विषय असणे आवश्यक आहे.

सारणी क्रमांक ४.२ [अध्यापकांचे पदवी परीक्षेचे मुख्य व गौण विषय] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, पदवी परीक्षेला मराठी विषय असणारे अध्यापक ९ आहेत. एकूण २५ अध्यापक संख्येच्या तुलनेत ही संख्या निम्त्यापेक्षाही कमी आहे. ही संख्या शेकडा ३६ % आहे. ही बाब चिंतनीय

आहे. पदवी परीक्षेस मराठी हा गौण विषय असणारे ३ अध्यापक आहेत. म्हणजे एकूण १२ अध्यापक म्हणजे शेकडा ४८ % अध्यापक शिकविण्यास आवश्यक असलेली शैक्षणिक अर्हता धारण करणारे आहेत. तथापि इतिहास, भूगोल, हिशोबशास्त्र, मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, वाणिज्य हे विषय प्रमुख वा गौण असूनही हे अध्यापक मराठी विषयाचे अध्यापन करतात ही बाब मोठी चिंतनीय आहे.

सबब अशी शिफारस करावीशी वाटते की शाळेचे संचालक, मुख्याध्यापक यांनी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी विषयाच्या शिक्षकांची नेमणूक करताना त्यांचा पदवी परीक्षेचा, पदव्युत्तर परीक्षेचा "मराठी" हा विषय असेल तरच नेमणूक करावी. याबाबतीत कोणतीही तडजोड स्वीकारू नये.

सारणी क्रमांक ४.३ [पदव्युत्तर परीक्षेचे मुख्य आणि गौण विषय] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, मराठी विषय शिकविणा-या २५ अध्यापकांपैकी १५ अध्यापकांच्याकडे पदव्युत्तर पदवी आहे. त्यापैकी ८ अध्यापकांनी पदव्युत्तर परीक्षेस मराठी विषय घेतलेला आहे. सबब अशी शिफारस करावीशी वाटते की, राहिलेल्या १० अध्यापकांनी मराठी विषयातील पदव्युत्तर पदवी प्राप्त करावी, त्यामुळे त्यांच्या विषयज्ञानात निश्चितच भर पडेल.

सारणी क्रमांक ४.४ [मराठी विषयाच्या अध्यापकांची व्यावसायिक पात्रता] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, माध्यमिक शाळेत शिकविण्यासाठी बी.एड. ही आवश्यक व्यावसायिक पात्रता असणारे १९ अध्यापक तर डी.एड. ही व्यावसायिक पात्रता असणारे ३ अध्यापक आहेत. ही समाधानाची बाब आहे. १ अध्यापक खेळाची व्यावसायिक पात्रता म्हणजे बी.पी.एड. पदवी धारण करणारे आहेत. मात्र ते मराठी विषयाचे अध्यापन करतात. सबब अशी शिफारस करावीशी वाटते की, अशा अध्यापकांना त्यांच्या विषयाचे, खेळाचे तास दिले जावेत. मराठी विषयाचे अध्यापन करणे बंधनकारक नसावे. २ अध्यापक व्यावसायिक पात्रता नसणारे आहेत. त्यांनी लवकरात लवकर

सुट्टीतील प्रशिक्षण वर्गामार्फत व्यावसायिक पात्रता प्राप्त करून घ्यावी.

कोणत्याही माध्यमाच्या माध्यमिक शाळेत मराठी विषय शिकवाव्याचा असल्यास पदवी परीक्षेला मराठी विषय असणे ज्याप्रमाणे आवश्यक आहे, त्याचप्रमाणे व्यावसायिक परीक्षेसाठी म्हणजेच बी.एड.साठी मराठी अध्यापन पध्दती हा विषय घेणे क्रमप्राप्त आहे. सारणी क्रमांक ४.५ [मराठी विषय शिकविणा-या अध्यापकांनी बी.एड.ला निवडलेल्या अध्यापन पध्दती] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, बी.एड.ला मराठी अध्यापन पध्दती असणारे १४ अध्यापक आहेत. मराठी व्यतिरिक्त हिंदी, संस्कृत, इंग्रजी या अध्यापन पध्दती असलेल्या अध्यापकांना मराठी विषय शिकविण्यासाठी दिल्यास त्या भाषा विषयाच्याच अध्यापन पध्दती असल्यामुळे खादेवेळेस समजून घेता येईल. परंतु इतिहास, भूगोल, वाणिज्य, अथवा बी.पी.एड. च्या अध्यापकांना मराठी विषय शिकविण्यास दिला जातो ही चिंतेची बाब आहे. त्याविषयी अशी शिफारस करावीशी वाटते की, मराठी विषय शिकविणा-या शिक्षकाची नेमणूक करताना पदवी वा पदव्युत्तर परीक्षेला मराठी हा विषय प्रमुख वा गौण विषय असलेल्या आणि बी.एड.ला मराठी अध्यापन पध्दती असलेल्या शिक्षकांचाच विचार करावा.

चौथ्या प्रकरणातील सारणी क्रमांक ४.६ [अध्यापकांचा इंग्रजी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळेत शिकविण्याचा अनुभव] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रश्नावलीला प्रतिसाद देणा-या अध्यापकांचा माध्यमिक शाळेतील अनुभव १ वर्षापासून १९ वर्षापर्यन्त आहे. हा अनुभव दीर्घ आहे. तसेच याच सारणी क्रमांक ४.६ वरून मराठीच्या अध्यापकांचा इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील शिकविण्याच्या अनुभवाचे मध्यमान काढले असता असा निष्कर्ष निघतो की, भिरज तालुक्यातील इंग्रजी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळामधून शिकविणा-या अध्यापकांच्या अनुभवाचे मध्यमान ९.३६ इतके आहे. हा अनुभव निश्चितच चांगला आहे.

सारणी क्रमांक ४.७ [इंग्रजी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळेत मराठी

विषय शिकविण्याचा अनुभव] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, माध्यमिक शाळेत मराठी विषय शिकविण्याचा अनुभव हा १ वर्षापासून १२ वर्षापर्यंत आहे. तसेच अनुभवाचे मध्यमान ८.७६ इतके आहे. हा अनुभव ब-यापैकी आहे. २५ अध्यापकांपैकी १५ अध्यापकांना १० वी च्या म्हणजे एस.एस.सी. च्या विद्यार्थ्यांना मराठी विषय शिकविण्याचा अनुभव १ वर्षापासून १२ वर्षापर्यंत आहे. त्यांच्या या दीर्घ अनुभवावर आधारित प्रश्नावलीला प्रतिसाद देताना त्यांनी व्यक्त केलेली मते त्यामुळे साहजिकच यथार्थ, विश्वसनीय आणि ग्राह्य मानाव्यास हरकत नाही.

अध्यापक प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक ११.अ च्या प्रतिसादावरून असा निष्कर्ष निघतो की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी विषय प्रथम स्तरावर निश्चितपणे शिकविला जात नाही, तर तो दुय्यम स्तरावर शिकविला जातो.

सारणी क्रमांक ४.८.अ [मराठीच्या अध्यापनाची उद्दिष्टे साध्य होण्याबाबतचे मत] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, मराठीच्या अध्यापनाची उद्दिष्टे साध्य होतात असे म्हणणा-या अध्यापकांची संख्या ८८ % इतकी आहे ही समाधानाची बाब आहे.

सारणी क्रमांक ४.८.ब [मराठी अध्यापनाची उद्दिष्टे साध्य होण्याचे प्रमाण] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, मराठीच्या अध्यापनाची उद्दिष्टे संपूर्णपणे तसेच ब-याचप्रमाणात साध्य होतात असे म्हणणा-या अध्यापकांची संख्या ५६ % आहे व अजिबात उद्दिष्टे साध्य होत नाहीत असे ३ अध्यापकांचे मत आहे. परंतु असे म्हणता येणार नाही, कारण मराठीच्या अध्यापनातून किमान मूलभूत उद्दिष्टे श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन ही कांही प्रमाणात तरी साध्य होतात असे वाटते.

सारणी क्रमांक ४.८.क [उद्दिष्टे साध्य होत नसल्याची कारणे] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, उद्दिष्टे साध्य न होण्याची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १] विद्यार्थ्यांची मातृभाषा मराठी नसते.
- २] संदर्भ साहित्याची कमतरता.
- ३] मराठी भाषेसाठी आवश्यक वातावरणाचा अभाव.
- ४] अध्यापनास तासिका कमी.
- ५] मराठी भाषेबद्दल अभिरुची कमी.

वरील निष्कर्षावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांची मातृभाषा मराठी नसली तरी अध्यापकाने वगति मराठी भाषेच्या विकासासाठी मराठी भाषेचे वातावरण निर्माण करावे. विद्यार्थ्यांशी तासाचे वेळेस मराठीतूनच संभाषण करावे. मनोरंजक पध्दतीने अध्यापन करून विद्यार्थ्यांच्यामध्ये भाषेविषयी आवड निर्माण करावी. शालेय ग्रंथालयात संदर्भ साहित्याची मागणी करावी. तासिका अपु-या वाटल्यास जादा तास घ्यावेत. रिकाम्या तासिकांचा उपयोग करून मराठी भाषेचे वातावरण निर्मिती करून अभिरुची वाढविण्याचा प्रयत्न करावा. अध्यापकांनी मराठी भाषेची द्वितीय स्तरावरील उद्दिष्टे माहित करून घ्यावीत व त्या उद्दिष्टांच्या साध्यतेसाठी अधिक प्रयत्नशील असावे.

सारणी क्रमांक ४.८.ड [मराठीच्या अध्यापनातून साध्य होणारी उद्दिष्टे] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, तीनही प्रकारची उद्दिष्टे साध्य होतात असे म्हणणारे अध्यापक ६८% आहेत. मात्र हे प्रमाण वाटणे आवश्यक आहे. म्हणून अशी शिफारस करता येईल की, अध्यापकांनी उद्दिष्टांच्या सर्वच प्रकारावर भर द्यावा. मराठी भाषेच्या अध्यापनातून केवळ क्रियात्मक उद्दिष्टे साध्य होत नाहीत.

सारणी क्रमांक ४.९ [इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीचे अध्यापन करताना येणा-या अडचणी] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, इंग्रजी माध्यम असणा-या शाळेत मराठी विषयाचे अध्यापन करताना प्रामुख्याने पुढील अडचणी येतात.

- १] मराठी माध्यम नसल्यामुळे अध्यापनाकडे दुर्लक्ष करतात.
- २] विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेची गरज व महत्त्व लक्षात येत नाही.
- ३] विद्यार्थी शंका विचारत नाहीत.
- ४] विद्यार्थ्यांना मराठीविषयी आपुलकी नाही.

वरील निष्कर्षांवरून पुढील शिफारशी करता येतील.

१] मराठी माध्यम नसले तरी मराठीच्या अध्यापकाने आपले अध्यापन स्वटे प्रभावी करावे की विद्यार्थ्यांचे अवधान पूर्णपणे अध्यापनाकडे टिकून राहिल.

२] विद्यार्थ्यांना मराठीच्या अध्ययनाची गरज व महत्त्व लक्षात आणून घावे, उदाहरणासह पटवून घावे.

३] विद्यार्थ्यांना आकलन न झालेल्या पाठ्यांशाविषयी शंका विचारण्यास प्रवृत्त करावे. विचारलेल्या शंकांचे समाधान होईल असे निराकरण करावे. म्हणजे विद्यार्थ्यांनी विचारलेल्या शंकांचे स्वागत करावे.

४] मराठी विषयाबाबत अभिरुची व आपुलकी वाढविण्यासाठी अध्यापकांनी जाणिवपूर्वक प्रयत्न स्वतःच्या अध्यापनातून करावेत. अवांतर वाचनाची गोडी वाढवावी. ग्रंथालय मराठी पुस्तकांनी समृद्ध करावे.

सारणी क्रमांक ४.१० [मराठीचे अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी आवश्यक असणा-या बाबी] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीचे अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी कांही गोष्टींची शाळेत सोय नाही, पण हवी आहे. अशा बाबीमध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

- १] मराठी विषयाचा कक्ष
- २] विद्यार्थी वाचनालय
- ३] क्षेत्रभेटीची संकल्पना
- ४] अंतर्गत मूल्यमापनाची सोय

५] दृकश्राव्य साधने

६] हस्तलिखित व नियतकालिक प्रसिध्द करणे.

वरील निष्कर्षासंदर्भात पुढील शिफारशी करता येतील.

१] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी भाषेचे महत्व लक्षात येण्यासाठी मराठी विषयाचा स्वतंत्र कक्ष असावा. त्यामध्ये चित्रे, तक्ते, आलेख, प्रतिकृती, भित्तीपत्रके, झलक चित्रे, व्याकरणविषयक नियम, सुविचार, सुभाषित संग्रह इत्यादी गोष्टी असतील. तर मराठीच्या ज्ञान प्रसारणाचे कार्य व मराठीबद्दल आपुलकी आणि अभिरुची वाढण्यास मदत होईल म्हणून असे मराठी विषयकक्ष असावेत.

२] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत विद्यार्थी वाचनालय असावे. रिकाम्या वेळेचा सदुपयोग होतो. विद्यार्थी विचारपूर्वक वाचन व लेखनाचा सराव विद्यार्थी वाचनालयातून करू शकतात. म्हणून असे सुचवावेसे वाटते की, मुख्याध्यापक व ग्रंथालयांनी चर्चा व विचार करून ग्रंथालय समृद्ध करून विद्यार्थी वाचनालय सुरु करावे.

३] मराठीच्या अध्यापनास उपयुक्त होतील अशा क्षेत्रभेटी, अध्ययन सहली, कृतिसत्रे, यांचे आयोजन करावे.

४] मराठी विषयाचे अंतर्गत मूल्यमापन त्वरेने सुरु करावे, ते उद्दिष्टा-धिष्ठित व वस्तुनिष्ठ होईल याची दक्षता घ्यावी.

५] दृकश्राव्य साधनांचा वापर केल्याने अध्यापन अधिक परिणामकारक होते व अध्ययनही सहज व सुलभ होते. आकलन होण्यास मदत होते म्हणून अशी शिफारस करता येते की, मुख्याध्यापकाने अशी दृकश्राव्य साधने अध्यापकाना उपलब्ध करून घ्यावीत व अध्यापकांनी अशा साधनांचा वापर करूनच अध्यापन करावे.

६] विद्यार्थ्यांच्यामध्ये असणा-या सुप्त गुणांना व सर्जनशीलतेला वाव देण्यासाठी हस्तलिखिते आणि नियतकालिके सुरु करावीत.

चौथ्या प्रकरणात अध्यापक प्रश्नावलीच्या प्रश्न क्रमांक १३ च्या उत्तरार्धात इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठीचे अध्यापन प्रभावी व्हावे यासाठी आणखी कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे याबाबत विचारणा केली असता अध्यापकांनी केलेल्या सूचना शिफारशीक्याच आहेत. त्यातील निवडक व महत्वाच्या सूचना खालीलप्रमाणे आहेत.

- १] ग्रंथालयात इंग्रजीच्या पुस्तकांच्या तुलनेने मराठीच्या पुस्तकांची संख्या कमी आहे. मराठी ग्रंथसंपदा वाढवावी.
- २] वर्तमानपत्रे वाचण्यासाठी स्वतंत्र सोय असावी.
- ३] प्रत्येक वर्गात विद्युत पुरवण्याची सोय असावी की जेणेकरून चित्रफिती, ध्वनीफिती, कॅसेट, फिल्म दाखविणे सोयीचे होईल. तंत्रविज्ञानावर आधारित शैक्षणिक साधनांची सुविधा असावी.
- ४] सांघिक अध्यापन, क्षेत्रभेटी, पर्यवेक्षित अध्यापन यांना वाव घावा.

चौथ्या प्रकरणातील सारणी क्रमांक ४.११ [मराठीच्या अध्यापन पध्दतींच्या वापराचे प्रमाण] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, व्याख्यानपध्दती व कथन पध्दती यांचा अध्यापनात जास्तीत जास्त उपयोग केला जातो. तर यांच्या तुलनेने नाट्यीकरण, परिसंवाद व उद्गामी-अवगामी या पध्दतींचा वापर कमी प्रमाणात केला जातो. सबब अशी शिफारस करता येते की, अध्यापकांनी व्याख्यान व कथन पध्दतीबरोबरच पाठ्यांशाचे स्वस्म लक्षात घेऊन इतरही अध्यापन पध्दतींचा आवश्यकतेनुसार वापर करावा.

सारणी क्रमांक ४.१३ [परिणामकारक अध्यापन पध्दतीचा वापर करता येण्याविषयीचा अध्यापकांचा अनुभव] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, ५६ ४ अध्यापकांना रखादी पध्दती परिणामकारक असूनही तिचा उपयोग करता येत नाही. याच प्रश्नाच्या उत्तरार्धात याचे कारण काय असावे याबाबत विचारणा केली असता अध्यापकांनी दिलेली कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १] नाट्यीकरण व परिसंवाद पध्दतींचा वेळेअभावी वापर करता येत नाही.
- २] मराठीच्या तासिका अपु-या व मर्यादित आहेत.
- ३] सर्वच विद्यार्थी सहभागी करून घेता येत नाहीत.
- ४] दृकश्राव्य साधनांची उपलब्धता कमी.

वरील कारणांच्या संदर्भात असे सूचवावेसे वाटते की, ज्या पाठ्यांशा-साठी नाट्यीकरण, परिसंवाद या पध्दती परिणामकारक ठरतात अशा पाठ्यांशासाठी या पध्दती जरूर वापराव्यात. यासाठी सलग दोन तासिकांची योजना करावी. विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देऊन सहभागी होण्यास प्रवृत्त करावे.

५.३.अ] मराठीतील पद्य विभागाच्या अध्यापनासंबंधीचे निष्कर्ष व शिफारशी-

अध्यापक प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक १५.अ च्या प्रतिसादामध्ये इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीच्या अध्यापकांनी पद्य विभागाच्या अध्यापनासंबंधी पुरविलेल्या माहितीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, कवितेतील भावात्मक आशय, संदर्भकल्पना, प्राचीन व संतकाव्यविषयक, गेयतेविषयक आणि इंग्रजी प्रतिशब्द देण्याबाबत अडचणी आहेत.

याबाबतीत पुढील शिफारशी सुचविलेल्या आहेत.

- १] पाठ्यपुस्तकातील पद्य विभागातील कवितांची निवड करताना विद्यार्थ्यांचे वय, अभिरुची, मातृभाषा, कवितेचे काव्य म्हणून महत्त्व आणि तिचा मुलांच्या जीवनाशी असलेला संबंध हे निकष लक्षात घ्यावेत.
- २] पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक कवितेखाली कवितेतील अपरिचित कठीण शब्द, संदर्भ, कल्पना, पार्श्वभूमी, आवक्यक तेथे इंग्रजी प्रतिशब्द इत्यादींचे विस्तृत विवेचन घावे.

ही शिफारस ज्यांची मातृभाषा मराठी नाही अशा विद्यार्थ्यांना

नजरेसमोर ठेवून करण्यात आली आहे. कारण अशा शाळेतून संदर्भ ग्रंथ, शब्दकोश उपलब्ध नसतात, तसेच तज्ज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शनही दुर्लभ असते.

३] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी विषय शिकविणा-या शिक्षकांसाठी स्वतंत्र मार्गदर्शन अध्यापन पुस्तिका, हस्तपुस्तिका असाव्यात.

४] पद्य विभागाविषयी विद्यार्थ्यांमध्ये गोडी, अभिरूची निर्माण व्हावी यासाठी कविसंमेलने, काव्यस्पर्धा, कवींच्या भेटी इत्यादी उपक्रमांचे नियोजन करावे. गेयतेसाठी ध्वनीमुद्रकाचा, ध्वनीफितींचा वापर करावा.

५.३.ब] मराठीतील व्याकरणविषयक अध्यापनासंबंधीचे निष्कर्ष व शिफारशी -

चौथ्या प्रकरणात अध्यापक प्रश्नावलीमधील प्रश्न क्रमांक १६.अ च्या प्रतिसादामध्ये अध्यापकांनी केलेल्या सूचनांवरून असा निष्कर्ष निघतो, व्याकरणाच्या अध्यापनात कांही अडचणी विद्यार्थ्यांच्या व्याकरणाच्या आवडी-निवडीच्या, इंग्रजी माध्यमामुळे लिपीतील फरक, मराठीचा सराव कमी याविषयी आहेत. तर कांही अडचणी शिक्षकांच्या व्याकरणाच्या क्लिष्टतेच्या व रूढतेच्या गैरसमजूतीबाबत, सखोल ज्ञानाबाबत, वेळेच्या अपुरेपणाबाबत आहेत. याबाबत पुढील शिफारशी कराव्याशा वाटतात.

- १] व्याकरणाच्या शास्त्रीय चिकित्सेपेक्षा त्याच्या कार्यात्मक बाजूवर भर दिला जावा.
- २] व्याकरणाचे नियम वा सिध्दांत उद्गामी पध्दतीने शिकवावेत. त्यांच्या स्पष्टीकरणासाठी पुस्तकातील तीचतीच पारंपारिक जुनी उदाहरणे न घेता नित्य-परिचित, विद्यार्थी जीवनातील व पाठ्य-पुस्तकातील उदाहरणे घ्यावीत.
- ३] व्याकरणाचे अध्यापन उद्गामी-अवगामी पध्दतीचा वापर करून करावे. अध्यापन करताना शैक्षणिक साधनांचा वापर करावा.
- ४] शिक्षकांना व्याकरण अध्यापनासाठी हस्तपुस्तिका, विद्यार्थ्यांना

व्याकरणाच्या अध्ययनासाठी कार्यपुस्तिका पुरवाव्यात.

५] शिक्षकांची सेवांतर्गत उद्बोधन सत्रे व्हावीत.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद, पुणे, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाचे विस्तार सेवा विभाग व विषय-शिक्षक संघटना यांच्यामार्फत हे काम हाती घेण्यात यावे.

५.३.क] मराठीतील लेखनप्रकारांच्या अध्यापनाविषयीचे निष्कर्ष व शिफारशी -

प्रकरण क्रमांक ४ मध्ये अध्यापकांना दिलेल्या प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक १७.अ च्या प्रतिसादामध्ये मराठीतील लेखनप्रकाराच्या अध्यापनाविषयी केलेल्या सूचनांवरून असा निष्कर्ष निघतो की, लेखनप्रकारासंबंधी पुढील अडचणी येतात.

- १] शब्द समृद्धीचा अभाव.
- २] दुस-याचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती.
- ३] कल्पनाशक्तीचा अभाव.
- ४] लेखनप्रकाराच्या तंत्राचा अभाव व अज्ञान.
- ५] विरामचिन्हांच्या वापरामध्ये चुका.
- ६] परिश्रम करण्याची प्रवृत्ती कमी.
- ७] लेखनप्रकाराचे अध्यापन एकतर्फी होते, शिक्षकच सर्व लिहून देतात.
- ८] अवांतर वाचन कमी.

वरील अडचणींचा विचार करता पुढील शिफारशी सुचविता येतील.

- १] निबंध अध्यापनात प्रस्तावना, मध्य, उपसंहार अशा ठोकळेबाज पध्दतींचा वापर न करता वर्गातील चर्चेतून जे विचार पुढे येतात त्याच मुद्द्यांच्या आधारे निबंध विद्यार्थ्यांकडून तयार करून घ्यावा. शिक्षकांनी लिहून देणे टाळावे.
- २] निबंधाच्या विषयामध्ये विविधता असावी.

- ३] विद्यार्थ्यांच्या बुध्दीला न पेलणारे निबंधाचे विषय टाळावेत.
- ४] वाचन हा लेखनाचा पाया आहे. सबब अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांकडून अवांतर वाचन करून घ्यावे आणि केलेल्या वाचनाचा कौशल्यपूर्वक निबंध-लेखनप्रकारामध्ये वापर करावा. यासंबंधीचे मार्गदर्शन व प्रेरणा अध्यापकांनी घाव्यात.
- ५] लेखनप्रकारामध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेचा व कल्पकतेचा अधिकाधिक विचार केला जावा.
- ६] विविध लेखनप्रकाराची तंत्रे, नियम यांची शैक्षणिक साधनाद्वारे माहिती घावी.
- ७] व्याकरण विषयक, शुद्धलेखन, विरामचिन्हे, परिच्छेद लेखन इत्यादीचा विचार जरूर करावा.
- ८] वाचन, लेखन विकासावर भर असावा.

५.४] मराठी विषयाच्या अध्ययन अध्यापनाविषयीच्या दृष्टीकोनाबाबत निष्कर्ष व शिफारशी -

चौथ्या प्रकरणातील सारणी क्रमांक ४.१३.अ वरून असा निष्कर्ष निघतो की, २४ % अध्यापकांच्या मते विद्यार्थ्यांचा मराठी विषयाच्या अध्ययन अध्यापनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन उपेक्षेचा दिसून येतो. सारणी क्रमांक ४.१३.ब वरून असा निष्कर्ष निघतो की, मराठी विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनाविषयी पालकांचा दृष्टिकोन उपेक्षेचा आहे असे म्हणणारे अध्यापक २८.०० % आहेत, ४.१३.क वरून असा निष्कर्ष निघतो की, मराठीच्या अध्ययन अध्यापनासंबंधी व्यवस्थापनाचा दृष्टिकोन उपेक्षेचा आहे असे म्हणणारे अध्यापक ८.० % आहेत.

वरील तीनही ४.१३ अ,ब,क सारणीवरून विद्यार्थी, पालक व व्यवस्थापन यांचा मराठी विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनाविषयीचा दृष्टिकोन

उपेक्षेचा नाही. कारण उपेक्षेचा आहे असे मत नेांदकिणा-या अध्यापकांची संख्या ५० % पेक्षाही कमी आहे. मराठी विषयीच्या उपेक्षेच्या दृष्टिकोनाची कारणे प्रामुख्याने पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १] मराठी भाषा इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत द्वितीय स्तरावर अभ्यासली जाते.
- २] मराठी भाषा सोपी आहे असा गैरसमज मोठ्या प्रमाणावर दिसतो.
- ३] इंग्रजी भाषेला अवास्तव महत्व दिले जाते.

वरील निष्कर्षांचा विचार करता पुढील शिफारशी करता येतील.

- १] मराठी भाषा सोपी आहे हा गैरसमज दूर करावा.
- २] मराठी भाषेविषयी अभिरुची निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा.
- ३] इंग्रजी भाषेस अवास्तव महत्व न देता मराठी भाषेचेही महत्व जरी ती द्वितीय स्तरावर अभ्यासली जात असली तरी विद्यार्थ्यांना पटवून द्यावे.
- ४] शालेय व्यवस्थापनानेही मराठी भाषेबाबतचा असलेला उपेक्षेचा दृष्टिकोन दूर करावा.

५.५] मराठीच्या अध्यापनात इंग्रजी माध्यमाच्या होणा-या परिणामां-
विषयीचे निष्कर्ष व शिफारशी -

प्रकरण क्रमांक ४ मधील सारणी क्रमांक ४.१४.अ [मराठीच्या अध्यापनात इंग्रजी माध्यमाचा होणारा परिणाम] वरून असा निष्कर्ष निघतो, शेकडा ४४.० अध्यापकांना मराठीचे अध्यापन करताना इंग्रजी माध्यमाची अडचण येते. या अडचणीचे स्वसम पुढीलप्रमाणे आहे.

- १] मराठीतील शब्दांचे अर्थ स्पष्ट करताना योग्य पर्यायी शब्द मिळत नाहीत.
- २] इंग्रजी माध्यमाचा प्रभाव जास्त आहे.

३] मराठीतील शब्दांना इंग्रजी प्रतिशब्द सांगावे लागतात.

४] इंग्रजीतून स्पष्टीकरण घावे लागते.

या अडचणीचे स्वस्म लक्षात घेता पुढील शिफारशी करता येतील.

१] मराठीतील शब्दांचे, आशयाचे स्पष्टीकरण इंग्रजीतून करण्यासाठी अध्यापकांनी स्वतः अभ्यास करून विद्यार्थ्यांना पूर्ण आकलन होईल असे स्पष्टीकरण इंग्रजीतून करावे.

२] मराठीच्या तासाचेवेळी अध्यापकांनी मराठी भाषेचे वातावरण निर्माण करून इंग्रजीचा असणारा अवास्तव प्रभाव कमी करावा.

सारणी क्रमांक ४.१४.ब [मराठी शब्दांच्या स्पष्टीकरणासाठी इंग्रजी प्रतिशब्दांचा वापर] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, मराठीच्या शब्दांमध्ये असणारा अर्थ, आशय, भाव इंग्रजी प्रतिशब्द देऊन तंतोतंत स्पष्ट करता येत नाहीत. असे म्हणणारे अध्यापक ५६.० % आहेत. म्हणून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, मराठीतील अर्थाशय मराठीतूनच अधिक स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

सारणी क्रमांक ४.१४.क [शब्द स्पष्टीकरणासाठी करावा लागणारा वेगळा अभ्यास] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, ६०.० % अध्यापकांनी शब्द स्पष्टीकरणासाठी वेगळा अभ्यास करावा लागत नाही असा प्रतिसाद दिला आहे. परंतु याविषयी असे सुचवावेसे वाटते की, अभ्यास करून केलेले शब्दस्पष्टीकरण अधिक आकलनीय व प्रभावी होईल.

सारणी क्रमांक ४.१४.ड [पाठाचा सारांश अगर स्पष्टीकरण करताना होणारा इंग्रजी माध्यमाचा परिणाम] वरून असा निष्कर्ष निघतो की, मराठी विषयाचे अध्यापन करताना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत पाठाचा सारांश अगर स्पष्टीकरण इंग्रजीमधून करावे लागत नाही. केवळ २४.० % अध्यापकांचे मत मात्र असे स्पष्टीकरण इंग्रजीतून करावे लागते. यावर अशी शिफारस करावीशी वाटते की, मराठी भाषेचा भाषिक विकास होण्यासाठी पाठातील

महत्वाच्या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण मराठीतून करणेच योग्य आहे. सरावाने विद्यार्थ्यांना याचे आकलन होते.

५.६] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीचे अध्यापन परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने अध्यापक पत्रनावलीतील पत्र न क्रमांक २४ मध्ये मराठीच्या अध्यापकांनी विविध घटकासंबंधी व्यक्त केलेल्या सूचना व अपेक्षा -

५.६.अ] मराठी विषयाचा अध्ययनार्थी -

मराठीचे अध्यापन परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठीच्या विद्यार्थ्यांबाबत केलेल्या सूचनांवरून असा निष्कर्ष निघतो की,

- १] मराठीच्या विद्यार्थ्यांनी वर्गात व वर्गाबाहेर मराठीतून संभाषण करावे.
- २] मराठीचे अवांतर वाचन, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके यांचे वाचन करावे.
- ३] हस्ताक्षर व शुद्धलेखन याबाबत दक्ष असावे.
- ४] दैनंदिन व्यवहाराच्या दृष्टीने मराठीचे महत्व व गरज लक्षात घेऊन भाषा समृद्ध करावी.

याबाबत अशी शिफारस करावीशी वाटते की, अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाबाबत व्यक्त केलेल्या सूचना व अपेक्षा योग्यच आहेत. त्या पूर्ण करण्यासाठी अध्यापकांनी अध्यापनामध्ये योग्य तो दिशाबदल करावा व विद्यार्थ्यांना आवश्यक ते संदर्भ साहित्य उपलब्ध करून द्यावे.

५.६.ब] मराठी विषयाचा अभ्यासक्रम -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीचे अध्यापन परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने मराठी विषयाच्या अभ्यासक्रमाबाबत व्यक्त केलेल्या सूचना व अपेक्षा यावरून असे निष्कर्ष निघतात की,

- १] सर्वसाधारणपणे सर्व विषयासंबंधीच्या अभ्यासक्रमात ज्या अपेक्षा असतात त्याच मराठी विषयासंबंधीही आहेत.
- २] मराठीच्या अभ्यासक्रमात व्याकरणावर भर असावा.
- ३] पद्य विभाग क्लिष्ट न ठेवता आकलनीय, सोपा असावा.

वरील सूचना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठी विषयाच्या अभ्यासक्रमास योग्य व पूरक आहेत.

५.६.क] मराठी भाषेची उद्दिष्टे -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेमध्ये मराठी विषयाचे अध्यापन परिणामकारक व्हावे यादृष्टीने मराठीच्या अध्यापनाच्या उद्दिष्टांबाबत अध्यापकांनी केलेल्या सूचनांवरून असे निष्कर्ष निघतात की,

- १] मराठीविषयी अभिरुची, अभिमान, संभाषण कौशल्य निर्माण करणे यावर भर द्यावा.
- २] आकलनात्मक, रचनात्मक, रसग्रहणात्मक उद्दिष्टांचा समावेश असावा.
- ३] वाचन, लेखन कौशल्य वाढविणे.

अध्यापकांनी केलेल्या सूचना फारशा नवीन नाहीत. या सूचना मराठी विषयाच्या दिलेल्या उद्दिष्टांमध्ये अंतर्भूत आहेत. मात्र असे सूचवावेसे वाटते की, मराठीच्या अध्यापकांनी अध्यापनाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सतर्क राहून अध्यापन केले पाहिजे.

५.६.ड] मराठी भाषेचे पाठ्यपुस्तक -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठी विषयाच्या पाठ्यपुस्तकासंबंधी अध्यापकांनी केलेल्या सूचनांवरून असा निष्कर्ष निघतो की,

- १] इयत्ता ९ वी चे पाठ्यपुस्तक क्लिष्ट व कंटाळवाणे आहे.
- २] विद्यार्थ्यांचा वयोगट लक्षात घेऊन पाठांची निवड करावी.
- ३] पाठ्यपुस्तकातील लेखन शुध्द असावे.

वरील निष्कर्षावरून अशी शिफारस करावीशी वाटते की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी विषय द्वितीय भाषा म्हणून शिकविला जातो. त्याची उद्दिष्टेही द्वितीय स्तरावर असतात. त्यानुसार पाठ्यपुस्तकात क्लिष्टता नसावी. इयत्ता ९ वी च्या पाठ्यपुस्तकामधील क्लिष्टता दूर करून योग्य दुरुस्ती पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळानी करावी व ही दुरुस्ती करताना विद्यार्थी व्योगत लक्षात घ्यावा व पाठ्यपुस्तकात शुध्दलेखनाच्या, छपाईच्या चुका राहणार नाहीत याकडे कटाक्ष असावा.

५.६.इ] मराठी विषयाच्या तासिका -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठीचे अध्यापन करण्यासाठी असा-या तासिकांच्याबाबत अध्यापकांनी केलेल्या सूचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की,

१] मराठीच्या अध्यापनास भाषिक विकास व व्याकरणाचे अध्यापन यासाठी जादा तासिका असाव्यात.

याबाबतीत अशी शिफारस करावीशी वाटते की, अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना चमचाभरण करण्यामध्ये वेळ न दवडता स्वयंअध्ययन, पर्यवेक्षण पध्दती यासारख्या तंत्राचा वापर करून नियोजित तासिकामध्ये अध्यापन परिपूर्ण करावे.

५.६.फ] ग्रंथालय -

मराठी विषयाचे अध्यापन परिणामकारक होण्याच्यादृष्टीने अध्यापकांनी ग्रंथालयाबाबत व्यक्त केलेल्या सूचना व अपेक्षा यावरून असे निष्कर्ष निघतात की,

१] ग्रंथालय कसे असावे यासंबंधीचे सर्वसाधारण निकष लक्षात घेऊन सूचना केलेल्या आहेत.

२] ग्रंथालय विविध प्रकारच्या पुस्तकांनी समृद्ध असावे. इंग्रजी पुस्तकां-

बरोबर मराठी माध्यमाचीही पुस्तके असावीत.

याबाबत अशी शिफारस करता येईल की, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील ग्रंथालयात मराठी पुस्तकांचाही समावेश असावा. विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वाचनाची सोय असावी. मराठी वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, मासिके असावीत.

५.६.ग] मराठी विषयाची दृकश्राव्य साधने -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठी विषयाचे अध्यापन परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने मराठीच्या दृकश्राव्य साधनांच्याबाबत अध्यापकांनी केलेल्या सूचनांवरून असे निष्कर्ष निघतात की,

- १] अध्यापकांना शैक्षणिक साधनाचा वापर करावा असे वाटते परंतु शाळेकडून त्याची उपलब्धता व्हावी अशी अपेक्षा आहे.

याबाबत अशी शिफारस करावीशी वाटते की, अध्यापकांनी शाळेत जी साधने उपलब्ध आहेत त्यांचा वापर नियमित करावा. म्हणजे शाळेलाही नवनवीन साधने अध्यापकांना पुरविण्यामध्ये आनंद वाटेल. शाळेने व मुख्याध्यापकांनी अध्यापकांच्या मागणीनुसार शैक्षणिक साधनांची उपलब्धता करून घावी. आकाशवाणी व दूरदर्शनवरील शैक्षणिक कार्यक्रम दाखविण्यासाठी विजेची उपलब्धता करून घावी.

मराठी विषयाच्या अध्यापकांनी एकत्र येऊन गद्य, पद्य पाठांना उपयोगी पडतील असे चित्रसंग्रह करावेत.

५.६.ह] मराठी विषयाच्या चाचणी परीक्षा -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीचे अध्यापन प्रभावी व परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने मराठी विषयाच्या चाचणी परीक्षाबाबत केलेल्या सूचनांवरून असा निष्कर्ष निघतो की,

- १] मराठी विषयाच्या अध्यापनास उपयुक्त सुधारणा होण्यासाठी

चाचणी परीक्षा घेणे आवश्यक आहे.

याबाबत अशी शिफारस करावीशी वाटते की,

- १] मराठी विषयातील एक घटक पूर्ण शिकवून झाल्यानंतर चाचणी घ्यावी.
- २] इंग्रजीमध्ये ज्याप्रमाणे स्पेलिंग - टेस्ट असतात त्याप्रमाणे मराठीमध्येही स्वतंत्रपणे शुद्धलेखन चाचणी असावी.

५.६.ज] मराठी विषयाच्या तोंडी परीक्षा -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी विषयाचे अध्यापन प्रभावी होण्याच्या हेतूने मराठी विषयाच्या तोंडी परीक्षांबाबत अध्यापकांनी केलेल्या सूचनांवरून असा निष्कर्ष निघतो की,

- १] मराठी विषयासाठी तोंडी परीक्षा आवश्यक आहेत.
- याबाबत अशा शिफारशी कराव्याशा वाटतात की,
- १] प्रत्येक घटक शिकवून झाल्यानंतर तोंडी परीक्षा घ्यावी.
- २] तोंडी परीक्षेसाठी अंतर्गत गुणदान असावे.
- ३] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीची तोंडी परीक्षा महिन्यातून एकदा असावी.
- ४] तोंडी परीक्षेमध्ये प्रकटवाचनाचाही समावेश असावा.

५.६.ख] मराठीचे अभ्यासानुवर्ती व अभ्यासपूरक कार्यक्रम -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीचे अध्ययन अध्यापन प्रभावी व्हावे यासाठी अध्यापक प्रश्नावलीतील प्रश्नक्रमांक २४ च्या प्रतिसादामध्ये मराठीच्या अभ्यासानुवर्ती व अभ्यासपूरक कार्यक्रमाबाबत अध्यापकांनी केलेल्या सूचनांवरून असा निष्कर्ष निघतो की,

- १] भाषा विकासासाठी व भाषा समृद्धीसाठी मराठी विषयाचे अभ्यासानुवर्ती व अभ्यासपूरक कार्यक्रम आवश्यक आहेत.
- २] सभाधीटपणा घेण्यासाठी, आत्मप्रगटीकरण करता येण्यासाठी इंग्रजी

माध्यमाच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना मराठी बोलण्याची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी असे कार्यक्रम आवश्यक आहेत. मात्र या कार्याक्रमांचा अतिरेक नसावा.

याविषयी पुढीलप्रमाणे शिफारशी करता येतील.

- १] विविध स्पर्धा ठेवल्याने विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होतो म्हणून विविध स्पर्धा आयोजित करून स्पर्धेत अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना सहभागी होण्यास उद्युक्त करावे.
- २] मराठी भाषेची, संस्कृतीची जाणीव करून देण्यासाठी विविध सण, दिन, समारंभ साजरे करावेत.
- ३] अशा कार्याक्रमांची संख्या गरजेनुसार वाढवावी.

५.६.ल] मराठी विषयाचे अभ्यासेतर उपक्रम -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेमध्ये मराठी विषयाचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी व्हावे यासाठी अध्यापक प्रश्नावलीतील प्रश्नक्रमांक २४ च्या प्रतिसादा मध्ये मराठी विषयाच्या अभ्यासेतर कार्याक्रमाबाबत केलेल्या सूचनांवरून पुढील निष्कर्ष निघतात.

- १] अभ्यासेतर उपक्रम कमी असावेत.
- २] स्नेहसंमेलन, सहली, परिसंवाद यासारखे उपक्रम

याविषयी पुढील शिफारशी कराव्याशा वाटतात.

- १] अभ्यासेतर कार्यक्रम मराठी विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनास पोषक ठरत असले तरी त्याचा अतिरेक नसावा.
- २] अभ्यासेतर कार्याक्रमात मराठी विषयांतर्गत परिसंवाद, व्याख्यान, नाट्यीकरण इत्यादीचा समावेश असावा.

५.६.म] मराठी विषयाचे स्वाध्याय -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील अध्यापकांनी अध्यापक प्रश्नावलीतील

प्रश्न क्रमांक २४ मध्ये दिलेल्या प्रतिसादामध्ये मराठी विषयाच्या स्वाध्याया-संबंधी केलेल्या सूचनांवरून पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

- १] स्वाध्याय मोजके व नेमके असावेत.
- २] प्रत्येक पाठानंतर पाठास पूरक स्वाध्याय असावेत.
- ३] स्वाध्यायामध्ये व्याकरण व लेखन यांचाही समावेश असावा.

याविषयी पुढील शिफारशी करता येतील.

- १] स्वाध्यायामध्ये विविधता असावी.
- २] स्वाध्याय विद्यार्थ्यांना झेपतील असे असावेत. विद्यार्थ्यांच्या अभिरुची, कल्पकतेला व क्रियाशीलतेला वाव देणारे स्वाध्याय असावेत.
- ३] स्वाध्यायांची तपासणी केली जावी व त्यानुसार प्रत्याभरण केले जावे.

५.६.न] मराठीचे हस्ताक्षर व लेखन विकास -

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील अध्यापकांनी प्रश्न क्रमांक २४ मध्ये दिलेल्या प्रतिसादामध्ये हस्ताक्षर, लेखनविकास याबाबत केलेल्या सूचनांवरून पुढील शिफारशी सूचविता येतील.

- १] हस्ताक्षर सुधारण्यासाठी बर्गे स्लेटचा वापर करावा.
- २] हस्ताक्षर स्पर्धा ठेवाव्यात.
- ३] हस्ताक्षर व शुद्धलेखन यांचा सराव घ्यावा. यामध्ये नियमितपणा असावा.
- ४] इंग्रजी लिपी व देवनागरी लिपी यातील फरक लक्षात घेऊन हस्ताक्षर सुधारण्याचे प्रयत्न करावेत.

५.६.प] मराठी विषयातील वाचनविकास -

अध्यापक प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक २४ च्या प्रतिसादात अध्यापकांनी मराठी विषयातील वाचन विकासाबाबत केलेल्या सूचना शिफारशीक्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

- १] वाचनासाठी स्वतंत्र तासिका असाव्यात.
- २] समूहवाचन व व्यक्तीगत वाचनावर भर द्यावा.
- ३] प्रगटवाचन व मूकवाचन सराव घ्यावा.
- ४] वाचनाचे वेळी आशयानुसृत योग्य चढ उतार, विरामचिन्हे लक्षात घेऊन वाचनाचा वेग ठेवावा.
- ५] वाचनास प्रोत्साहन मिळण्यासाठी विविध नेत्यांची जयंती, पुण्यतिथी साजरी करावी. वक्तृत्व स्पर्धा घ्याव्यात.

५.७] सर्वसाधारण निष्कर्ष व शिफारशी -

- १] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील माध्यमिक स्तरावरील द्वितीय भाषा मराठीचे अध्ययन-अध्यापन सकस व्हावे. त्यासाठी अध्यापकांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
- २] मराठी विषयाचा अभ्यास अधिक डोळस, सकस व समृद्ध होण्यासाठी तज्ज्ञ प्रशिक्षित शिक्षक, योग्य अभ्यासक्रम, पोषक पाठ्यपुस्तक, भरपूर वेळ, विविध शैक्षणिक साधने व उपक्रम या गोष्टींकडे लक्ष पुरविले पाहिजे.
- ३] मराठी भाषा द्वितीय स्तरावर शिकविली जाते म्हणून ती गौण आहे हा गैरसमज दूर करून मराठी भाषेचे महत्त्व पटवून देऊन अभिरुची वाढविली पाहिजे.
- ४] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीच्या तासाला मराठीचे वातावरण निर्माण केले जावे. मराठीतील दैनंदिन व्यवहार सुकर होण्यासाठी संभाषणाचा सराव ठेवला पाहिजे.
- ५] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठीच्या अध्यापकांनी मराठी व इंग्रजी दोन्ही भाषांचा सखोल अभ्यास करावा.
- ६] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठीच्या अध्यापकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण दिले जावे यासाठी महाराष्ट्र शासनाने प्रयत्न करावेत.

- ७] मराठी भाषा महाराष्ट्रातील समाजाचे अभिमान स्थान आहे. सांस्कृतिक परंपरेची जोपासना व संवर्धन करण्यासाठी मराठीचे महत्व पटवून दिले पाहिजे यासाठी मराठीच्या अध्यापकांनी विशेष प्रयत्न करावेत.
- ८] मराठीचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी व्हावे यासाठी आवश्यक बाबी कोणत्या हे जाणून घेण्यासाठी विविध परिसंवाद व चर्चासत्रांचे आयोजन करावे. यामध्ये मराठीच्या अध्यापकांनी सक्रिय सहभाग घ्यावा.
- ९] पुरवणी वाचनासाठी पंधरा दिवसातून एक तास घ्यावा.
- १०] मराठीच्या अध्यापकांसाठी उद्बोधन वर्ग असावेत.
- ११] हिंदी दिन, संस्कृत दिन याप्रमाणे मराठी दिनही साजरा करावा.
- १२] मराठी साहित्य संमेलनास मराठी अध्यापकांना आकर्षून पाठवावे.
- १३] इंग्रजी माध्यमातील शाळांना असलेल्या मराठीच्या पाठ्यपुस्तकात चित्रांचा समावेश असावा. उदा. इयत्ता ९ वीच्या पाठ्यपुस्तकात पंजाबराव देशमुख, माळटोक पक्षी, मदारी इत्यादींची चित्रे आवश्यक वाटतात.
- १४] श्रेष्ठ व नामवंत साहित्यिकांना आमंत्रित करावे व व्याख्यान, परिसंवाद, चर्चा, कथाकथन आदि कार्यक्रमांचे नियोजन करावे.
- १५] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेच्या अध्ययन-अध्यापनातून महाराष्ट्राची संस्कृती व परंपरा यांची ओळख करून घावी.

५.८] पुढील संशोधनासाठी कांही विषय -

प्रस्तुत प्रकरणाच्या आत्तापर्यन्तच्या भागामध्ये या संशोधनाचे निष्कर्ष व शिफारशी सादर केल्या आहेत. हे संशोधन करत असताना संशोधिकेला कांही

समस्या जाणवल्या. त्या समस्या या संशोधनाशी प्रत्यक्ष संबंधित नसल्यामुळे संशोधिकेने मूढापार्यन्त जाऊन त्यांचा सखोल व सांगोपांग, तपशीलवार परामर्श घेतलेला नाही. तथापि अशा समस्यांचा अभ्यास केला तर तो प्रस्तुत संशोधन समस्येच्या सर्वांगिण, सम्यक् आकलनास उपकारकच ठरेल असे वाटल्यामुळे त्या समस्यांचा पुढील परिच्छेदातून पुढील संशोधनासाठी निर्देश केलेला आहे.

१] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठीचे अध्यापन करताना मराठीचे पाठ्यपुस्तक हे अनिवार्य साधन आहे. मराठी या द्वितीय भाषेच्या अध्यापनाची उद्दिष्टे, विद्यार्थ्यांची क्षमता, अभिरूची, वयोगट या गोष्टी लक्षात घेऊन तयार करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व संशोधन मंडळातर्फे अशी पाठ्यपुस्तके तयार करण्याचे प्रयत्नही होत आहेत हे मान्य करूनही प्रचलित पाठ्यपुस्तकांचे वरील दृष्टिकोनातून पुनर्मुल्यांकन व्हावे आणि हे साधन अधिकाधिक निर्दोष व उपयुक्त कसे होईल याचा शोध घेतला पाहिजे.

२] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी भाषेच्या अध्ययन-अध्यापनामध्ये येणा-या समस्यांचा शोध प्रस्तुत संशोधनात घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तद्वत इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत हिंदी भाषेच्या अध्ययन-अध्यापनाबाबतीत कांही समस्या आहेत काय ? मराठी-हिंदी या दोन्ही भाषांच्या अध्ययन-अध्यापनांच्या समस्येमध्ये कांही साम्यभेद आहेत काय ? याचा शोध घेणेही गरजेचे वाटते.

३] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठी विषयाची उद्दिष्टे किती प्रमाणात साध्य झाली हे पडताळून पाहण्याचे प्रभावी साधन म्हणजे घटक-चाचणी. या दृष्टिने मराठीच्या घटक-चाचण्यांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे. अशा त-हेचे थोडेफार प्रयत्न एम. फिल्. स्तरावरील शोध प्रबंधाच्या स्माने झाले आहेत. तथापि सर्व्केष प्रयत्न होणे आवश्यक आहेत. यासाठी घटक चाचण्यांमध्ये उद्दिष्टाधिष्ठित विविध प्रश्नप्रकारांचा योग्य प्रमाणात

समावेश करून हे साधन अधिकाधिक निदोष व उपयुक्त कसे करता येईल याचा शोध घेतला पाहिजे.

४] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील मराठीचे अध्ययन-अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी मराठी या विषयाकडे पाहण्याचा शिक्षकांचा दृष्टिकोन हा एक महत्वाचा घटक आहे. हा दृष्टिकोन जितका निरोगी व निकोप असेल तितके मराठीचे अध्यापन परिणामकारक होईल. या निरोगी दृष्टिकोनाचे महत्वाचे घटक कोणते ते विचारात घेऊन त्यांच्या आधारे मराठीच्या शिक्षकांसाठी त्यांचा मराठीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मोजण्यासाठी एक दृष्टिकोन मापिका Attitude Scale तयार करण्यात यावी. जर हा दृष्टिकोन उपेक्षेचा असेल तर तो निकोप होण्यासाठी कोणती उपाययोजना करावी, कोणते व्यावहारिक उपक्रम हाती घ्यावेत याविषयी सखोल संशोधन करून दिग्दर्शन करणे गरजेचे आहे.

५] मराठीचे अध्ययन-अध्यापन इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेमध्ये अधिक मनोरंजक व परिणामकारक व प्रभावी व्हावे यादृष्टीने अध्यापनात विविध दृकश्राव्य साधनांचा कशा रितीने उपयोग करून घेता येईल यासंबंधीचे संशोधन झाल्यास मराठीच्या अध्यापकांना ते उपकारकच ठरेल.

६] इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीच्या अध्ययन-अध्यापनात गद्य, पद्याचे अध्यापन, व्याकरण व लेखन प्रकारांचे अध्यापन अभिप्रेत आहे. त्यापैकी गद्य-पद्याचे अध्ययन-अध्यापन मनोरंजक व प्रभावी करणे तितके अवघड नाही. परंतु व्याकरण व लेखनप्रकारांचे अध्यापन प्रभावी व परिणामकारक होत नाही, ते अगदी घाईगडबडीत, शेवटी परीक्षेपूर्वी कांही दिवस अगोदर केले जाते. हे अशैक्षणिक आहे. यासंबंधीचे विवरण प्रकरण चार मध्ये आलेले आहेच. म्हणून संशोधकेचे असे मत आहे की, यासंबंधी अधिक विस्तृत सर्वेक्षण करून व्याकरणाचे व लेखन प्रकाराचे अध्यापन अधिक परिणामकारक, मनोरंजक व उद्दिष्टानुगामी कसे होईल यासंबंधी सखोल संशोधनाची नितांत आवश्यकता आहे. या संशोधनातून आलेले निष्कर्ष व शिफारशी मराठीच्या अध्यापकांना

निरिचतच उपकारक ठरतील.

७] मराठी माध्यमाच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना मराठीचे अध्यापन करण्यासाठी असलेल्या पध्दतीच इंग्रजी माध्यमातील शाळांमध्ये वापरल्या जातात. परंतु या पध्दतीमुळे केलेल्या अध्यापनातून विद्यार्थ्यांना व्हावे तितके आकलन होत नाही. यासाठी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेमध्ये मराठीचे अध्यापन करण्यासाठी स्वतंत्र अशी अध्यापन पध्दती वापरता येईल काय ? त्या पध्दतीचे स्वस्म कसे असावे या संबंधी संशोधन झाल्यास इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठीचे अध्यापन करणा-या अध्यापकांना ते मार्गदर्शक ठरेल असे संशोधिकेस वाटते.

५. ९] स्मारोप -

प्रकरण पाच मध्ये प्रकरण क्रमांक ३ व ४ मधील अन्वयार्थाविरून निघणारे निष्कर्ष व त्यावर आधारित शिफारशी केलेल्या आहेत तसेच या संशोधन विषयास पोषक अशा सर्वसामान्य शिफारशीही सुचविल्या आहेत. त्याचखरोबर हे संशोधन करत असताना संशोधिकेस कांही विषयावर संशोधन होणे गरजेचे वाटले असे विषय पुढील संशोधकासाठी भविष्यकाळात संशोधन करण्याच्या दृष्टीने सुचविलेले आहेत. यानंतर संशोधनात वापरलेल्या कांही आवश्यक माहितीची परिशिष्टे व संदर्भ ग्रंथ यांची यादी पुढे दिलेली आहे.

-****-